

KÜLTÜR VE EDEBİYATIMIZDA DİCLE

Mehmet ULUCAN¹

ÖZ

Kültür, sanat ve edebiyatımızda anasır-ı erbaa olarak bilinen; toprak, su, hava ve ateşle ilgili çeşitli inançlar, değerler ve gelenekler vardır. Coğrafyanın birer parçası olan bu unsurlar, bütün canlılar gibi insanları derinden etkilemektedir. Dağlar, ovalar, nehirler, çaylar, dereler; yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, iklim şartları, coğrafyanın önemli varlıklarıdır. Bunlardan biri olan suya yaşamın/canlılığın kaynağı olarak bakılır ve inanılır. Çünkü suların ancak dörtte biri, insanlar ve canlılar tarafından kullanılabilir. Dünya, canlıların çoğu ve insanların tamamı için suyu az veya kıtır, dolayısıyla su; hayattır, nimettir, azizdir. Yeryüzündeki sular; okyanuslar, denizler, göller, nehirler, akarsular, çaylar ve derelerde bulunur. Ülkemizde doğup sınırlarımızı aşan yaklaşık 2000 km uzunluğundaki Dicle, Elazığ'ın güneydoğusundaki Hazar (Gölcük) gölünden ve güneyindeki Hazar Baba dağından çıkan, İran ile Irak'taki bazı suların katılmasıyla güçlenerek Fırat nehri ile birleşip Şattularap adıyla/olarak Basra körfezinde denize dökülmektedir. Dicle nehri ile ilgili dilden kültüre, inançtan ahlaka, ekonomiden siyasete, gelenekten eğitime, sanattan estetiğe kadar etki(lenim)ler görülmektedir. Bu yüzden çalışmamızı, "Şiir(imiz) ve Dicle" adıyla/diye sınırlandırdık. Çalışmamızda Giriş, Dicle-Fırat, Dicle-Şiir, Dicle-Kutsiyet, Dicle-Siyaset, Dicle-Cinsiyet ve Dicle-Aşk ilişkisi başlıkları altında inceleme ve değerlendirmelerde bulunduk.

Anahtar Kelimeler: Dicle, Fırat, Tarih, Edebiyat, Şiir

TIGRIS/DICLE IN OUR CULTURE AND LITERATURE

ABSTRACT

There are various beliefs, values and traditions related to earth, water, air and fire, which are known as four elements in our culture, art and literature. Similar to all living beings, these elements, which are a part of geography, affect people intensely. Mountains, plains, rivers, streams, underground and surface resources, climatic conditions are important assets of the geography. Among them, water is considered as and believed to be the source of life / vitality since only a quarter of the all water resources can be used by humans and other living beings. Water is scarce or limited for most of the living beings and humans, hence; water is life, blessing and saint. Water resources on earth consist of oceans, seas, lakes, rivers, and streams. The 2000-km-long Tigris, born in Turkey and crossing Turkish borders, emerges from the Hazarlake in the southeast of Elazığ and the Hazar Baba Mountain in the south, joins with the river Euphrates and flows into the sea in the Persian Gulf under the name of Şattularap. Effects and influences of Tigris can be observed in a wide range of areas including language, culture, faith, economy, politics, tradition, education, art and aesthetics. Therefore, the scope of this study is limited to "Tigris in Turkish Poetry". This study comprises of the following parts: introduction, Tigris-Euphrates, Tigris-Poetry, Tigris-Holiness, Tigris-Politics, Tigris-Gender and Tigris-Love

Keywords: Tigris, Euphrates, History, Literature, Poetry

Giriş

Kültür, inanç ve sanatımızda daha çok edebiyatımızda yer alan ve anasır-ı erbaa olarak bilinen; toprak, su, hava ve ateş, varlığı oluşturmakta, tamamlamakta ve devamını sağlamaktadır. Bu unsurlar, tabiatın bir gereği ve gerçeği olarak çeşitli özellikler taşır. Gelenek ve kültürlerde hava ve ateşin eril, toprak ve suyun dişil olduğuna inanılır. Haddizatında hava olmazsa ateş yanmaz, su olmazsa toprak verimli olmaz. Başka bir

¹ Doç.Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, ulucanmho23@gmail.com, ORCID:0000-0001-8445-3127.

Received/Geliş: 10/07/2020 Accepted/Kabul: 23/11/2020, Conceptual Article/Kavramsal Makale

Cite as/Alıntı: Ulucan, M. (2020), "Kültür ve Edebiyatımızda Dicle", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.103-122.

ifade ile su olmayınca toprak verimlilik özelliğini; aynı şekilde hava olmayınca da ateş yakıcılık özelliğini taşımaz. Bu unsurlar, bilinen en karakteristik özellikleriyle bile birbirine ve diğer unsurlara ihtiyaç duyarlar. Klasik edebiyatımızda özellikle de tasavvufi eserlerde daha çok toprak ve su ön plana çık(arıl)mıştır. Tasavvuf kültür ve edebiyatında önemli bir yere sahip olan anasır-ı erbaa ile ilgili bilimsel çalışmalar ile yorum ve değerlendirmelere bakıldığında; bu unsurlardan daha çok toprak ve suyun üzerinde durulduğu görülür. Çünkü başından beri insanlar ve diğer canlılar için toprağın ve suyun ne derecede önemli olduğu bilinmektedir. İnsanoğlu, hava ve ateşe oranla toprak ve suyu daha somut bir gerçeklik ve ihtiyaç olarak görmüş ve değerlendirmiştir. Ancak gerçekte bu unsurlardan hiçbirinin önemi diğer(ler)inden daha az değildir.

Toprağın önemi, bütün canlılar için diğer unsurlar kadar büyüktür. Kuran'da; Âdem'in topraktan yaratıldığı üzerinde durulur. Araf suresi 12 ve 13. ayetlerde; "Allah buyurur: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? İblis cevap verir: Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten onu çamurdan yarattın. Öyle ise in oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık! Artık sen aşağılıklardansın" diye anlatılır. Ayrıca toprağın tevazu, yumuşaklık, şefkat ve merhamet özelliğiyle dile getirildiği de bilinir. Kuran'da (g)azap verici özelliği dile getirilmesine rağmen yeryüzü veya toprak, eski/klasik edebiyatımızda daha çok olumlu taraflarıyla öne çıkarılmaktadır. Ancak su olmayınca toprağın bu özelliklerinin hiçbiri ortaya çıkmaz ve anlamlı olamaz. Aynı zamanda bütün destanlarda da varlığını suyla başladığına işaret vardır. Sadece Türk destanlarında değil, neredeyse bütün destanlar, "*Önce su vardı...*" diye/ile başlar. "*Su var oluş kaynaklarından biri olması dolayısıyla insanoğlunun hayatını doğrudan ilgilendiren bir unsurdur. Su, mitoloji, hikâye, destan, dinî eserlerin bir kısmında kutsal anlamlarda kullanılmıştır*" (Karabulut, 2015, s. 67).

Ateş, dört unsurdan en tehlikelisi ve daha çok suyun zıddı özellikleriyle bilinir ve değerlendirilir. Çünkü tarih boyunca ateş, sebep olduğu yangınlar dolayısıyla en tehlikeli, yok edici ve acıtırıcı özelliğiyle öne çıkmaktadır. Öyle ki eski Mısır'da yangınların her şeyi yiyip bitiren bir canavar olduğuna inanıl(ır)mış. Bu yüzden yangınlar, öteden beri bir afet bir felaket olarak değerlendirilir. Su olmayınca ateş, bu yok edici özelliğiyle her şeyin sonunu getirebilir. Ancak ateşin, insan kontrolünde ve kararında kullanıldığında son derece yararlı olduğu bir gerçektir. Buna karşın su ve/ya yağmur vb. nimet, rahmet ve aziz olarak bilinir ve değerlendirilir.

Hava, dört unsur içerisinde değeri ve önemi en geç ve en az bilinen unsurdur, denebilir. Canlılar içinde özellikle insan için diğer unsurlardan en kritik öneme sahip olanı havadır. Toprak, su ve ateşsiz belki belli bir süreye kadar yaşanabilmesi mümkün iken havasız çok kısa bir süre ancak yaşanabilir. Önemi geç anlaşılmasına rağmen havanın çok değerli bir unsur olduğu gerçektir. Hem karada hem suda yaşayanlar için hava elzemdir. Nasıl ki içinde yaşayan canlılar için su elzem ise karada yaşayan canlılar için de -suda yaşayanlar da dâhil olmak üzere- hava öyledir. Ancak insanoğlu, uzunca bir süre ya da son zamanlara kadar havanın önemini, suyun içinde yaşayan canlılar/balıklar gibi/kadar değerlendirmiştir, denebilir. Başka bir ifade ile yeteri kadar havanın öneminin farkında olunamamıştır.

Zaman geçtikçe ve şartlar değiştikçe dört unsurun her biriyle ilgili önem ve özelliklerin değiştiği, geliştiği ve çoğaldığı görülmektedir. Dört unsurdan özellikle su, toprak ve havayla ilgili yeni tespitler ve değerlendirmeler giderek artmaktadır. Bu unsurların özelliklerinde meydana gelen değişikliklerden bozulma, kirlenme, artma,

azalma vb. dikkatle takip edilmektedir. Toprak ve su birbiriyle doğrudan ilgili unsurlar olduğu için bunlara bağlı olarak geçmişte yaşananlar, günümüzde ve gelecekte çok daha şiddetli bir şekilde gerçekleşecek ve yaşanacaktır. Son zamanlarda iklim değişimleri ile ilgili meydana gelen ve geleceklerle ilgili senaryolarda; buzulların erimesi, okyanus ve denizlerin yükselmesi veya çekilmesi, kullanılabilir suların azalması gibi durumlarda; insanlar, toplumlar ve devletler arasında beklenmedik olayların vuku bulması kaçınılmazdır. Çünkü toprak, üzerinde yaşanabilir olması ve böyle kalması için gerekli olan su, bütün canlılarla birlikte özellikle insanlar için vazgeçilmezdir. Bugün ve gelecekte dört unsurun birbiriyle olan ilgisinin önem arz ettiği görülmekte ve bilinmektedir.

İnsanların içebilecekleri ve kullanılabilecekleri sular; yeryüzü ve yeraltı sularıdır. Yeryüzündeki sular; göl, nehir, akarsu, çay, dere vb. şekillerde bulunur. Bu sular; tarih boyunca insanlar tarafından daha verimli kullanılabilmesi için çeşitli müdahalelere maruz kalmıştır. Baraj, gölet, kanal, kuyu, çeşme, sarnıç, bent, köprü vb. sulara yönelik insan eliyle yapılan yapı(t)lardır. Suların üzerinde farklı amaçlarla kullanılan yine insan eliyle yapılmış pek çok araç geliştirilmiştir. Ağaçtan/kütüklerden tutun keleğe, yelkenlilerin her çeşidinden modern yat ve botlara hatta denizaltılara kadar birçok araç hâlâ kullanılmaktadır. Ayrıca sularla ilgili su altı ve su üstünde farklı amaçlarla kullanılan pek çok yeni araç ve gereçler, üretilmeye ve geliştirilmeye devam etmektedir.

İnsanoğlu tarafından kullanılan suların çoğunun -tatlı- akarsular olduğu bilinmektedir. Dünyanın önemli akarsularından biri olan Dicle, bizim için de her bakımdan önemlidir. “*Dicle ismi, aslı Sümerce İdigna olan Akkadca İdiglat adının Arapçalaşmış şeklidir*” (Tuncel, 1994, s. 281). Dicle nehri, yaklaşık 2000 km uzunluğa sahiptir. Nehrin Türkiye sınırları içinde kalan kısmı yaklaşık 520 km’dir. Sınırlarımız içindeki uzunluğu az olmakla birlikte uzun nehirlerden biridir. Elazığ’ın Sivrice ilçesindeki Hazar (Gölcük) gölünden çıkar. “*Fırat’ın yatağı ve havzası, Dicle’nin iki katı olduğu halde sevk ettiği su ondan azdır*” (Karahan, 1989, s. 7). Dicle’nin Türkiye ile diğer ülkelerdeki insanlar için büyük önem arz ettiği bir gerçektir.

Nehirler, akarsular, çaylar ve dereler, her zaman insanlar için çok değerli olmuştur. Çünkü insanoğlu, çevreyi kendi algı ve algılamalarıyla yaşar ve değerlendirir. Çevrede bulunan dağlar, ovalar, nehirler, göller ve bitkiler, insana çeşitli imajlar sağlar. “*Bu imajları tasvir etmek üzere coğrafyacıların ‘çevresel algı’ terimini kullandıkları bilinmektedir. Çevresel algı, her insanın zihninde taşıdığı çevre imajıdır*” (Karakuzulu-Atnur, 2007, s. 158). Dicle’nin de din, kültür, tarih, dil ve edebiyatımızdaki yerinin büyük olduğu ve zengin imajlar taşıdığı bilinmektedir. Bu imajların ve değerlerin farklı alan ve disiplinlerle de ilgisinin olduğu açıktır. “*Coğrafyanın etkilerinden tamamen bağımsız bir bilim ve sanat düşünülemez*” (Aktaş, 2012, s. 1). Bugün, siyasi sınırlarımızın dışında olan ama kültür ve gönül coğrafyamızın sınırları içerisinde olmaya/kalmaya devam eden birçok dağ, ova, nehir, şehir vb. varlıklar, hâlâ bizim için önemli ve değerlidir. Çünkü “*fenomenolojik bağlamda coğrafya yoksa tarih de yoktur, edebiyat da yoktur. Coğrafya yoksa sanatçılar hangi iklimin suyunu içerek havasını teneffüs ederek ve hangi olayların, hangi duyguların hangi coğrafyada yaşanmış aşkların şiirini yazacaklardır?*” (Aktaş, 2012, s. 11).

Kültürü, belirli bir zamanda ve yerde yaşayan belirli bir grup insanın karakteristik yaşam tarzı olarak değerlendirmek mümkündür. Kültür coğrafyasını veya kültürel coğrafyayı da “*insanların içinde yaşadıkları fizikî çevreden çok, insan kültürlerinin*

vurgulandığı bir anlam” (Tümertekin-Özgüç, 2015, s. 95) olarak değerlendirebiliriz. Bir kültürün *“ilk ortaya çıktığı yere, o kültürün kaynak alanı, yani kültür ocağı denir”* (Tümertekin-Özgüç, 2015, s. 95). Bugün, Orta Asya’da, Balkanlarda, Kafkaslarda ve Orta Doğu’da hatta Kuzey Afrika’daki tarihî, kültürel ve coğrafi unsurlar, bizim için geçmiştekiyle aynı durumdadır. Bunlar, hangi bölge veya ülkede olursa olsun, hangi coğrafi alanda kalırsa kalsın, oralarda kimler yaşarsa yaşasın bizim için sevimidirler. *“Coğrafyamız ne kadar geniş olursa gönlümüz, muhabbetimiz ve ufkumuz da o kadar geniş olur”* (Dursun, 2016, s. 280). Örneğin olumsuz imge ve imajlar taşıyan bir Rumeli türküsünde: *“Selanik, Selanik kahpe Selanik/Suyunu içtim bulanık”* diye anılsa da Selanik; bugün veya gelecekte hiçbir Türk’ün veya Müslüman’ın yaşamadığı bir şehir bile olsa tek bir özelliğinden dolayı yine bizim için değerli ve sevimli olacak ve hep öyle kalacaktır. Çünkü genel veya özel olarak tarihi ve coğrafyayı anlayamayanlar, geleceği anlamlandıramazlar. *“Coğrafyayı sevmeyen, coğrafyayla dost olmayan tarihi sevemez, tarihi anlayamaz”* (Dursun, 2016, s. 158).

Bu unsurlar ve değerler, başından beri sanatımızın her dalında olduğu gibi edebiyatımız ve şiirimizde hep yer bulmuş ve böyle olmaya devam etmektedir. Çünkü sanat ve edebiyat özellikle şiir, daima olumlu ve olumsuz gelişmelere karşı bir özlem, bir haykırış, bir direnme özelliği taşımıştır. Dolayısıyla *“Türk şiiri içerisinde geçen kavimlerin, ülkelerin, kentlerin ve coğrafi unsurların işlevlerinin ve misyonlarının ne olduğu iyice tetkik edilmeden edebî metinlerin yeterince anlaşılması mümkün değildir...”* (Aktaş, 2012, s. 8).

Dicle-Fırat vd. İlişkisi

Dünya üzerinde önemli nehirlerden olan Dicle ve Fırat, ülkemiz ve bölgemiz için de önemlidir. Fıratsız Dicle, Diclesiz Fırat düşünülemez. Bu yüzden birbiriyle birçok bakımdan bağı, ilgisi olan bu nehirler, insanların zihin ve gönül dünyasında ayrı ayrı değil, beraber yer almıştır. Belki Şattularap’ta birleşip tek nehir oldukları içindir, ayrıken bile birlikte anılmışlardır. Bütün semavî dinlerde ve Mezopotamya kaynaklı medeniyetlerde Dicle ile Fırat beraberdir. *“Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan Mezopotamya (mümbit hilal) ve Mısır’ın Nil vadisi ilk kültür ocakları arasındadırlar”* (Tümertekin-Özgüç, 2015, s. 155). Fırat ve Dicle, Türkiye Anadolu ve Rumeli, İran, Irak, Suriye ve diğer Orta Doğu ülkelerinin adlandırmalarında da etkileri vardır. Çünkü Dünyanın hemen hemen her yerindeki coğrafi adlandırmalarda böyle ikili nehirlerin varlığı ve etkileri söz konusudur.

Son dönemlerde hem Dicle hem Fırat’ın Türkiye sınırları içindeki sularından olabildiğince yararlanma yoluna gidilmektedir. Bu nehirlerin üzerine kurulan barajlar vd. bunlardandır. Dicle’nin, Türkiye’nin farklı yer ve bölgelerinde belki Fırat, Kızılırmak, Yeşilirmak, Büyük Menderes, Küçük Menderes, Seyhan ve Ceyhan’dan daha az kullanıldığı için az bilindiği sanılabilir. Ancak gerçeğin bütünüyle öyle olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim kültürümüzde, dilimizde, edebiyatımızda özellikle şiirimizde çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu yüzden insanımız Fırat’ı, Dicle’ye göre daha çok somutlaştırmakla birlikte neredeyse aynı oranda önemli bulduğu anlaşılmaktadır. Dicle, birçok nehirle birlikte şehir, il, ilçe, kasaba, köy ve bölge ile anılmaktadır. Bunlar; Mezopotamya, Cezire, Orta Doğu, Anadolu, Mısır; Diyarbakır/Amid, Elazığ/Harput, Urfa, Mardin, Gaziantep, Batman, Adıyaman, Malatya; Bağdat, Basra, Kerbela, Musul, Kerkük, Halepçe; Habur, Harran, Hasankeyf, Palu,

Maden, Cizre, Dicle (ilçe) vd. dir. Dicle ile birçok nehir arasında çeşitli ilişkiler kurulup kıyaslamalar yapılmıştır. Ayrıca Dicle ile Fırat'ın kollarından olan Murat, Karasu ve Munzur gibi akarsular arasında da kıyaslamalara gidilen şiirler vardır.

Merhum Haluk Dursun, Tuna nehri ile ilgili düşüncesini dile getirirken haklı olarak şu tespiti yapmaktadır: *“Tuna'nın şu anda Türkiye sınırları dışında olması bizim ona kayıtsız kalmamızı gerektirmiyor. Tuna, Türk'ün yüzlerce yıllık mazisi, kültürel ve mimarî mirası olan bir su!”* (2016, s. 200). Aynı tespitler, diğer bazı nehirler için de geçerlidir, hatta Dicle nehri için daha fazlası söz konusudur. Çünkü Dicle, Türk'ün diline, kültürüne, inancına, hayatına bütünüyle dünyasına Tuna'dan daha önce girmiş ve bir daha çıkmamıştır. Edebiyatımızda Dicle ile Fırat veya sadece Dicle ile diğer nehirler arasında ilgiler, ilişkiler, benzerlikler ve farklılıklar üzerinde durulur. Dicle, Fırat, Nil, Seyhun, Ceyhun, Murat, Munzur, Tunca, Aras vd. tarih boyunca Klasik Türk edebiyatı, Dinî-tasavvufî edebiyat ve Halk edebiyatında kapsamlıca yer alır. Ancak Fırat'a oranla daha sınırlı olarak anılmıştır. Özellikle Fırat nehri -belli ölçüde Dicle'yi de dâhil edebiliriz- *“...halk şiirinde yer almıştır. Zaman zaman taşarak ekili arazilere ve meskûn yerlere zarar vermesi ve can kaybına sebep olması, Fırat'ın bölge halkının yaktığı birçok ağıtın ana unsurunu teşkil etmesine sebep olmuştur”* (Uzun, 1996, s. 34). Fırat'ın musikimizdeki yaygın kullanımına karşılık Dicle'nin daha çok şiir düzleminde olduğu/kaldığı görülmektedir. Tarih boyunca Dicle'ye göre Fırat nehri, edebiyat ve müziğimizde daha çok yer bulmuşken son asırda özellikle son yarım asırda; Dicle'nin kat ettiği mesafe/merhalenin arttığı hatta geçtiği bile söylenebilir. Daha çok söz/güfte düzleminde kalan Dicle ile ilgili ürünler, beste(lenen)lerin sayısı bakımından Fırat'a oranla azdır. Dicle ile ilgili şiirlerin sayı bakımından çokluğuna rağmen nitelik olarak yüksek olmadığı da görülmektedir. Ancak Dicle ile Fırat nehirleri her zaman insanımızın zihninde ve gönlünde hak ettiği ilgi ve değeri gördüğünden, göreceğinden herhangi bir şüphe yoktur. Çünkü *“Fırat ve Dicle, Doğu Anadolu topraklarının emzirdiği ikiz yavruları andırır”* (Karahan, 1989, s. 2).

Dicle ve Fırat, ilk medeniyetlerden sayılan Sümer medeniyetindeki tabletlerde şiirsel bir dille, beraber anılır ve anlatılır:

*Gök ve yer çift olarak yaratıldığı zaman
Ana tanrıça insana şekil verdiği zaman
Yerler düzenlendiği toprak yerleştiği zaman
Gök ahenk içinde hareket ettiği zaman
Nehirler ve kanallar düz bir çizgi gibi aktığı zaman
Dicle ve Fırat nehirleri kıyılarını doldurduğu zaman*
...

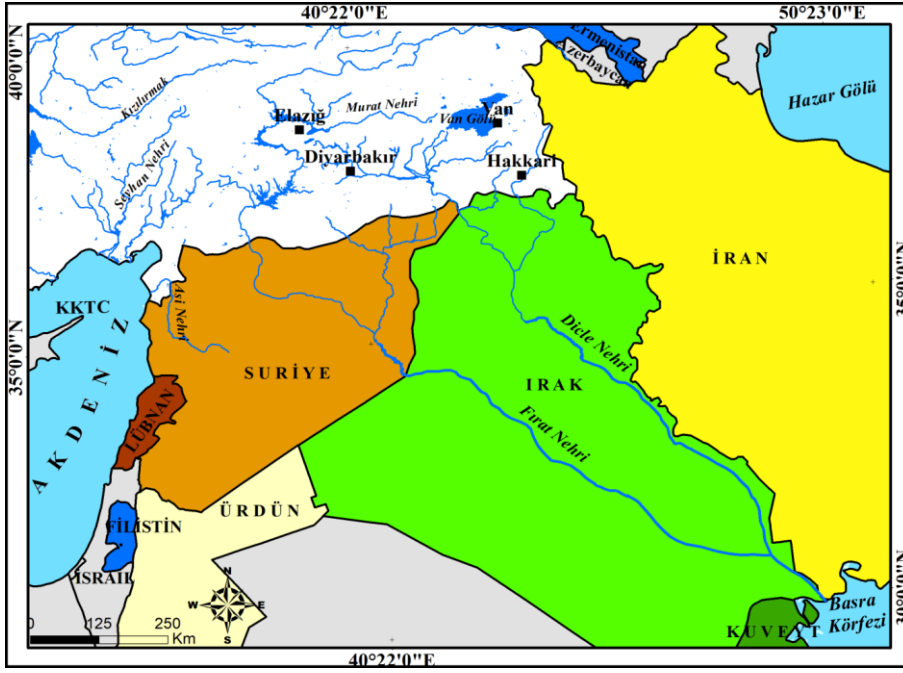
Tarih boyunca farklı milletler ve topluluklar, Dicle ile Fırat arasındaki ve çevresindeki topraklarla ilgilenmiş, istemiş ve uğruna çok çeşitli mücadeleler vermiştir. Geçmişte olduğu gibi bugün de bu coğrafya, birbirinden farklı ve uzakta bulunan millet ve topluluklar tarafından ilgi görmektedir. Dolayısıyla buraya sahip olmak için çeşitli mücadeleler hatta savaşlar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. *“Dünya üzerindeki en eski ve büyük medeniyetler, Dicle ve Fırat arasındaki vadilerde kurulmuştur”* (Uzun, 1996, s. 33). Dicle ve Fırat civarının çok uzun bir süreden beridir, Türk ve İslam coğrafyasının içinde olduğu daha doğrusu Türk ve İslam varlığının büyük ölçüde Dicle ve Fırat'ın aktığı coğrafyada “neşvünema” bulduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden Dicle ve

Fırat, Türk ve İslam kültürünü, siyasetini, ekonomisini ve doğal olarak sanat ve edebiyatını etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Bu etkile(n)meler, çok boyutlu olmakla birlikte daha çok edebiyat özellikle de şiirde kendini göstermektedir.

Dicle ve Fırat arasındaki ilgi/ilişki üzerine birçok benzetme vb. sanatlar söz konusudur. Yan yana akan bu iki nehirden biri cennet diğeri cehenneme benzetilmiştir. Biri direnç diğeri isyanı çağrıştırmıştır, Redfer müstear adını kullanan şairin bir şiiri de bunlardandır:

*Bir resim ki rüyayla çizilmişti
Bir şaheser ki sanatkârca işlenmişti
Sisli ışıkla yoğrulmuştu
Su silsilesi fişkıryordu Fırat
Dicle ile yan yana saf saf dizilmişti
Birisi cennet birisi cehennem
Sürükleniyorlardı mahşere doğru
Alevler karışıyordu suya
Bir muştı büyütmüşü Anadolu
Direnci Fırat isyanı Dicle*

...

Şekil.1 Dicle ve Fırat Nehirlerinin Lokasyon Haritası

2. Dicle-Şiir İlişkisi

Şiirin pek çok alan ve disiplinle ilgisi olduğu gibi coğrafyayla da yakın ilgisi bulunmaktadır. Şiir daha çok coğrafik unsurların insanla olan bağı üzerinde yoğunlaşır.

Şiirde söz konusu edilen coğrafyanın “... bir kısmı mitolojik ve ütopyik olmasına rağmen büyük bir kısmı ise dünyada gerçekte var olan somut coğrafyanın belirli parçalarıdır. Bu coğrafyanın içinde kavimler, ülkeler, şehirler, nehirler, dağlar ve denizler bulunmaktadır” (Aktaş, 2012, s. 2-3). Çünkü bazı coğrafik unsurlar, etkileri bakımından son derece büyük ve yaygındır. Hatta doğal olanların yanında yapay olanların da olduğu ve üretildiği bilinmektedir. Bunlardan daha çok bazı dağlar, ovalar, göller, nehirler, akarsular vd. bilinmektedir. Bu unsurlar tarihî süreç içinde edebiyata özellikle de şiire birçok yanıyla yansı(tıl)mıştır. Bu yüzden İstanbul, biraz Boğaziçi, Bursa, biraz Uludağ, Erzurum, biraz Palandöken, Kayseri, biraz Erciyes, Ağrı, biraz Ağrı dağı, Van, biraz Van gölü demektir. Çukurova, biraz Seyhan ve Ceyhan’dır. Mısır, biraz Nil’dir. Hindistan, biraz Ganj, Mezopotamya, biraz veya bütünüyle Dicle ve Fırat demektir. Çünkü “Edebiyat nasıl tarih ve toplumdaki koparılamazsa, coğrafya da tarih, toplum ve edebiyattan koparılamaz” (Aktaş, 2012, s. 8).

Şiirimizde birçok coğrafi unsurun yanında nehirlerin de yer aldığı bilinmektedir.

“... Fırat, Dicle, Nil, Tuna, Arda, Meriç, Ceyhan gibi nehirlerin eski şiirde sıkça kullanıldığını görüyoruz. Bu nehirlerle seyrek de olsa adı geçen Kızılırmak, Aras, Ergene ve Âsi nehirlerini de ilave edebiliriz. Çağdaş şiirde de bu nehirler, çok çeşitli vesilelerle sık sık söz konusu edilmiştir. Klasik şiirde; âşığın gözyaşlarını sembolize eden nehirler, çağdaş şiirde farklı misyonlar ve işlevsellikler üstlenmişlerdir” (Aktaş, 2012, s. 5).

Dünya edebiyatında Dicle nehrini, şiir(ler)inde ilk kez hangi şairin kullandığını bilmemekteyiz. Çok eskiden beri bu nehrin şiire konu olduğunu/edildiğini sanıyoruz. Türk şiirinde de hangi şairin şiirinde ilk kez yer aldığı kesin olarak bilinmemektedir. “Sanatın vatani da coğrafyayı ilgilendiren konulardan biridir. Bazı bölgelerde niçin çok sanatçı çıktığının sebepleri araştırılacak olursa bunda coğrafyanın önemli bir fonksiyonu ve rolü olduğu görülecektir...” (Aktaş, 2012, s. 12). Dicle nehri ve civarının birçok bakımdan olduğu gibi sanat ve edebiyat özellikle şiir ve şairler için oldukça verimli olduğu bilinmektedir. Dicle denilince; Türkiye’de ilk akla gelen şehir Diyarbakır, Diyarbakır denilince de ilk akla gelen -nehir- Dicle’dir. Ancak unutulmaması gereken başka bir şehir de Bağdat’tır. Çünkü Bağdat’ı Bağdat yapan en önemli özelliğin Dicle nehri olduğu çok rahat söylenebilir. Diclesiz Bağdat, Bağdatsız Dicle söylemi bir yanıyla eksik kalır. Hem Diyarbakır hem Bağdat civarı, şiirimiz için son derece önemli ve verimli yerlerdendir. Dicle nehrinin yanında, yakınında doğup, büyümüş, yaşamış bir şair olan Fuzûlî’nin şiirlerinde yer aldığı bilinmektedir. Fuzûlî gibi birçok Klasik şairin şiirlerinde de Dicle’nin geçtiği bilinmektedir. Fuzûlî’nin şiirlerinde Dicle ile Bağdat beraber anılır:

*Deprenen asker midir ya Dicledir Bağdâddan
Eyleyüp tuğyan Cezâyirden yana kılmış hırâm*

Dicle nehri söz konusu edildiğinde ilk akla gelen şairlerden biri de Ahmed Haşim’dir. Ahmed Haşim’in şiirlerinde izlenimciliğin ipuçları, akşam, karanlık, acı ve keder ile suların üzerindeki yakamoz ve yansımalar birlikte görülmektedir. Ahmed Haşim’in şiirlerindeki akşamlar, biraz çocuk(luk); çocuk(luk), biraz veya bütünüyle anne; anne, biraz Bağdat; Bağdat da biraz Dicle demektir. Çünkü “... su edebî eserlerde ve özellikle şiirde imgesel bağlamda oldukça geniş ve derin anlamlarda kullanılmıştır” (Karabulut, 2015, s. 80).

*Bir hasta kadın, Dicle'nin üstünde her akşam
Bir hasta çocuk gezdirerek çöllere gül-fâm*

Şiirimizde Fırat ve Dicle ile ilgili ilginç betimlemelere sıkça rastlanmaktadır. Bunlardan biri, şairlerin dilinde şiir, ozanların dilinde türkü olmasıdır. "...Şairler, durup dururken bir deniz veya bir ırmaktan bahsetmezler. Onları bu tür motifleri/unsurları/mazmunları kullanmaya iten elbette epistemolojik, fenomenolojik ve felsefi nedenler var[dır]" (Aktaş, 2012, s. 8).

*Adına şiirler yazılıyordu şairlerin kalemiyle, adına türküler söyleniyordu
ozanların diliyle...*

Ayrıca destanlara konu olduğu da belirtilmektedir koca Dicle'nin adı...

Ahmed Haşim, Dicle'nin sakin ve durgun olan akışına dikkatleri çekmiştir. Ona göre Dicle, özellikle Bağdat civarında daha durgun ve sessiz bir nehirdir:

Bir hüsn-i müzehheb gibi durgun yine Dicle,

Çocukluk yıllarında akşamları annesiyle sık sık Dicle'yi seyre çıkan Ahmed Haşim, bu gezilerini şu mısralarla dile getirmiştir:

*Çıkmıştık o gün Dicle'ye sessizce kürekler
Nehrin zehebîsîne-i emyâhını yırtar
Ağlardı o altın suyun üstünde bir âhenk,
Serperdi o bi-kes sese akşam sarı bir renk
Güyâ ki o gün Dicle'nin üstündeki mâtem,
Afâka sürükler sarı güller, kırizantem*

...

Dicle ve Fırat ama daha çok Dicle; Mecnun, Ferhat, Kerem, Mem; Leyla, Aslı ve Zinle birlikte anıldığı görülmektedir. Dicle'nin geçtiği şairlerin bazılarında Kerbela ve Kerbela olayına referansların olduğu da görülmektedir. Dicle'nin de Fırat gibi Kerbela'ya su ver(e)memesinden dolayı suçlanması söz konusu edilmiştir.

Dicle'nin çevresindekilere kaç bin yıldır can olduğu, kan olduğu bilinmez. Bütün nehirlerin çevresindekiler için aynı şeyleri ifade ettiği ve sağladığı bilinmektedir. Dicle de böyledir. Ancak dahası, daha fazlası vardır. Dicle ile çevresindekiler özellikle insanlar arasında alıp verdikleri veya alıp veremedikleri çok şeyler vardır. Dicle, "zaman zaman anne ve evlat arasındaki göbek bağı, birbirinden ayrı düşmüş iki kardeş arasındaki özlemi karşılarken bazen de iki sevgili arasındaki kırgınlığı karşılamaktadır" (Demircan, 2014, s. 32).

Dicle, bazen bir balıkçının evine ekmek götürmesi, bazen herhangi birinin kıyısına ilişip zevkini, neşesini, oynayıp zıplayıp sevincini paylaştığı, bazen derdini söyleyip içini döküp gözyaşını akıtıp sularla karıştırdığı bir nehir; bazen korktuğu, bazen kinlendiği, bazen bir yolcunun engeli, bazen dönüp yüzüne bakmak istemediği bir yabancıyı, bazen ezeli bir düşmanı, bazen en mahrem sırlarını paylaşan sıkılgan bir âşığın yareni, dert ortağı, bazen güvenebildiği tek varlığı olmaktadır. Hâsılı bölge insanının her türlü hâlini kendisi gibi olanlara açamadığını, söyleyemediğini, paylaşamadıklarını anlayan bir arkadaş, bir sırdaş, bir dost, bir yakına dönüşebilmektedir. Şair Adnan Durmaz'ın mısralarındaki gibi:

*Bir gece
Evdeki kitaplarını topladı bir çuvala doldurdu
Felsefenin Temel İlkeleri, Nazım 'ın Şiirler 'i
Sosyalizmin Alfabetesi ve daha başkaları
Uzaktan devriye sesi geliyordu
Daracık sokaklardan geçti
Gizlice buluştu Dicleyle karanlık bir köşede
Ve tek tek bıraktı kitaplarını suya
Gözlerinden birkaç damla yürek suyu aktı
Döküldüler Dicle 'nin parmaklarına*

...

A. Hicri İzgören, “Kırık Mozaik” adlı şiirinde; Dicle ile eski olan bir yakınlık bir akrabalık kurduğunu ve bu isteğinin devam ettiğini belirtir:

...

*Yüzümü serin sularında yıkarım
Dicle kirvem olur milattan beri*

Hem şiir hem düzyazıda teşhis/kişileştirme ve intak sanatı sıkça başvurulan sanatların başında gelmektedir. Dicle bir nehir olduğu halde Türk edebiyatında onun üzerine ve onunla ilgili birçok eser yazılmıştır. Bu eserlerin çoğunda diğer sanatlar gibi özellikle teşhis ve intak sanatlarından sıkça yararlanılmıştır. Başka bir ifade ile Türk edebiyatında özellikle de şiirinde Dicle denilince hemen akla kişileştirme ve intak sanatı gelmektedir. İnsanların dışındaki canlı ve cansız varlıkları, düşünen, duyan ve hareket eden bir insan kişiliğinde göstermek, kişileştirmek teşhis... İnsan dışında canlandırılan varlıkları konuşurmak olan intak (Dilçin, 1997, s. 419); gibi sanatlar, diğer mecaz sanatlarıyla ilişkili olarak kullanılırlar. Belki bu yüzden, Dicle ve Fırat adları, en çok insanlara verilen adlar olmuştur.

Dicle-Kutsiyet İlişkisi

Dinler, büyük ölçüde öteki dünyayı, bu dünya için veya ikisini birlikte kutsar. Bu yüzden insanlar için önem arz eden yerler, bölgeler, yapılar vb. dinler için de önemlidirler. Bazı dağ, ova, nehir, şehir, yapı vb. İslam dini için olduğu gibi diğer semavî dinler için de önemlidir. Bu da göstermektedir ki, İslam diniyle birlikte diğer semavî dinler de coğrafyayı önemser hatta kutsar. İbn-i Haldun'a göre de coğrafya kaderdir. İnsanlık tarihi boyunca en eski ve en önemli coğrafyada bulunan Dicle nehri, bunlardan biridir. Özellikle Dicle ve Fırat nehirleri ve bu iki nehrin arasındaki ve çevresindeki bölgeler, üç semavî din için son derece önemlidir. “Coğrafya, en az tarih kadar milletlerin hayatında ve mukadderatında rol oynamıştır... Türk şiirinin oldukça geniş bir coğrafyası vardır. Her dönemin kendisine ait otantik bir coğrafyası ve doğal olarak haritası vardır...” (Aktaş, 2012, s. 3).

Dicle'nin bölge insanı için önemi maddiyatı aşar ve büyük ölçüde maneviyatı kapsar. Başta insanlar ve diğer canlılarla beraber bütün tabiat için yararı söz konusu olduğundan Dicle nehrine ister istemez bir kutsiyet atfedilmiştir. Nitekim sadece bu bölgede değil, neredeyse bütün dünyada benzer niteliklerdeki nehir ve akarsulara aynı önem ve kutsiyetin atfedildiği görülür. Özellikle Orta Doğu ve Mezopotamya için önemli

olduğu bilinen ve kutsal kitaplarda sözü edilen üç nehirden birinin Dicle olduğu veya olabileceği üzerinde durulur. Diğer ikisinin Fırat ve Nil nehirleri olduğu bilinmektedir.

Dicle ve Fırat'ın kutsiyeti hem semavî dinler hem de ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı buldukları coğrafyadakilerce kabul edilmektedir. Nitekim bu hususta hem semavî dinlerin hem ilk medeniyetlerin kaynakları büyük ölçüde örtüşmektedir. Bugün Dicle ve Fırat'a atfedilen kutsiyetin izleri ilk medeniyet(ler)e sahip topluluklara kadar gider. Üç semavî din olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam; Fırat ve Nil'in yanında Dicle'yi de kutsal olarak görmüş ve değerlendirmiştir. Dicle'nin denize dökülünceye kadarki güzergâhının özellikle insanlar için zarar vermeyişinin ve yararlı olmasının bölge insanında tabii/tesadüfi olamayacağı inancını doğurmuştur. Başka bir ifade ile Dicle'nin güzergâhının bir peygamber tarafından ancak bu kadar muntazam düzenlenebileceği inancı doğmuştur. Bölge insanı, Dicle'nin güzergâhının "... *Danyal peygamber tarafından çizildiği*" (Yıldız, 2011, s. 54) inancını taşır. İnanışa göre; Danyal peygambere gelen vahiyde; "*Elindeki asa ile suyun çıktığı kaynaktan/mağaradan başlayarak bir çizgi çiz. Su, arkandan gelir. Ancak yetimlerin, dul kadınların, yoksulların, fakirlerin, vakıf mal ve mülklerine geldiğinde güzergâhını değiştir ki su bunlara herhangi bir zarar vermesin.*" Danyal peygamber de bu emre uyarak Dicle nehrinin güzergâhını belirler. Bölge halkında Dicle'nin bu muntazam güzergâhının Danyalpeygamber'e bağlandığı inancı yaygın olarak vardır. Diyarbakır ve civarında yaşayanlar, tarih boyunca Dicle nehrinin kudretine inanmış, onun "*Allah'a giden bir yol*" olduğunu düşünmüş, *On Gözli köprüden Dicle'ye Yaradan'a ulaşmak üzere dilekçeler/[mektuplar] göndermiştir*" (Yıldız, 2011, s. 55).

Hz. Peygamberin bir hadisinde; Seyhun, Ceyhun, Nil, Fırat ve Dicle nehirlerinin membainin cennet olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin de bu nehirlerle ilgili övücü ifadeler kullandıkları bilinmektedir. Hz. Peygamber'e atfedilen bir hadise göre kıyamet alametlerinden biri de Dicle ve Fırat'ın suyu kuruyacak ve yatağında altın bulunacak ve bu altınlar yüzünden büyük savaşlar olacak, şeklindedir. Modern yorumlarda; bu sular üzerinde yapılan ve yapılacak olan barajlar ve bunların neden olduğu/olacağı savaşlar olarak tevil edilmektedir.

Servet-i Fünûn şairlerinden Süleyman Nazif, Irak'ın elden çıkışına özellikle Bağdat'ın Osmanlı egemenliğinden ayrılışına duyduğu hüznü ve acıyı dile getirdiği "Dicle ve Ben" adlı şiirinde; hem Bağdat ve civarının hem de içinden geçen Dicle nehrinin kutsiyetinden bahseder. Nitekim bugün de bölge halkının, Dicle'yi bolluk ve bereketin kaynağı ve sembolü olarak gördüğü, inandığı bilinmektedir:

*Düşmanın zîr-i pâ-yı kahrında
Çırpınırken o belde-i hulefâ
Söyle, ey Dicle, ey mübârek nehr!
Şüh u lâkayd akar mısın hâlâ?*

Diyarbakır'da halk, Dicle'yi "Allah'a giden bir yol" olarak düşündüğü ve inandığı için buna bağlı olarak zamanla bazı ritüeller oluşmuş ve gelişmiştir. Bunlardan biri dilek ve isteklerini bir kâğıda yazarak dilekçe/mektup mahiyetinde Dicle'ye bırakmaktır. Diyarbakır'da,

"üzerine dileklerini yazdıkları kâğıtları, her Kurban bayramının akşamında Kırklar dağı eteğindeki On gözli köprüden ümit dolu bir yürekle Dicle'ye atmaya devam edeceklerdir. Çocuğu olmayan çiftler çocuk, onulmaz, dermansız derlere maruz kalan hastalar şifa, sevgililer/[âşıklar] maşukuna kavuşmayı

dileyecekler. Ak kâğıtlar, ak dilekler içten gelen samimi dualarla ay aydını gecelerde Dicle'nin daima coşkunun akan sularına hep bırakılacaktır” (Yıldız, 2011, s. 55-56).

Diyarbakır'da yeni evlenen çiftler, mevsim uygunsuz gün kararmaya başladığı sularda; Dicle'nin kıyısına varıp burada kestikleri karpuz kabuklarının içine yakılan mumları koyarak Dicle'nin sularına iyi dilekler ve dualar eşliğinde bırakırlar. Buna benzer başka ritüellerin olduğu da bilinmektedir. Başka bir ritüeli gösteren güzel bir hatıra örneğinde de:

“... şimdi yaşamayan eski bir komşumuzun anlattıklarıdır. Artık yaşı epeyce geçkin olan bir Diyarbakır kadını, eve her gece alkollü ve geç gelen kocasını Allah'a şikâyet etmek için bir bayramın arefe akşamı; yanında değer verdiği Ermeni bir komşusu ile birlikte Dicle nehrine On Gözli köprüünün üzerine giderler. Müslüman olan ve kocası ayyaş kadının okuma yazması olmadığından ricası üzerine Allah'a dilekçesini bu Ermeni komşusu yazar. Doğal olarak komşu dilekçeyi en iyi bildiği kendi diliyle, Ermenice yazar. Müslüman komşu itiraz edecek olur. Ermeni'nin cevabı hazır. -Fark etmez komşum. Allah hepimizin Allah'ıdır. Yalnız Müslümanların Allah'ı değildir. Bizim dilimizi de anlar. Önemli olan derdini anlatmaktır. Hangi dilde olursa olsun, Allah için fark etmez” der. Sonuç ne mi olmuş. Dilekçe kabul edilmiş ki her gün evine geç giden ayyaş koca, sanırsın ki evliya. Evinin erkeği olmuş...” (Yıldız, 2011, s. 55)

diye anlatılır. Bu ritüellerden de anlaşıldığı üzere sadece Müslüman olanlarda değil, olmayanlarda da Dicle'nin kutsallığına inanma söz konusudur.

Dicle-Siyaset İlişkisi

Dağlar, ovalar, denizler, nehirler vd. coğrafi unsurlar, bir yerin vatanlaşmasında önem arz eden sembolik yer ve değerlerdir. Türk edebiyatında özellikle şiirinde dağlar, ovalar, denizler, göller ve nehirler, birçok özelliğiyle önemsenmiş ve kullanılmışlardır. Bazı denizler, göller ve nehirler, ideolojiler tarafından önemsendikleri ve kullanıldıkları bilinmektedir. Bunların Türk-İslam ülküsü/mefkuresi ile ilgili/ilişkili olarak kullanılanları da vardır. Çeşitli coğrafi unsurların ve bunlardan nehir adlarının etrafında oluşmuş farklı dillerde ve kültürlerdeki anlatıların, şiirlerin olması gerçek bir zenginliktir. Çünkü şiirde “su” imgesi, daha çok deniz veya denizlerle birlikte okyanuslarla ilişkilendirilmiştir. Ancak göller, nehirler de çok sık kullanılmıştır. Çünkü “*coğrafya da tıpkı tarih ve edebiyat gibi bir ideolojidir*” (Aktaş, 2012, s. 7). Tanzimat'tan sonraki Türk şiirinde; denizler ve göllerin özellikle nehirlerin çoğu siyasî, sloganik şiirlerde kullanıldığı görülmektedir. Bunların başında gelenlerden biri de Dicle nehridir. Bugün ülke sınırlarımızın dışında bulunan Seyhun, Ceyhun, Tuna, Nil gibi nehirler, gönül coğrafyamızın sınırları içinde değerlendirilerek bir ideali ortaya koymak bir özlemi dile getirmek için siyasetçi, sanatçı özellikle de şairlerce kullanılmış ve kullanılmaktadır.

Muallim Nâcî, Anadolu'yu yeni Türk şiirine konu eden ilk şairlerden biridir. Anadolu'nun birçok yanı sıra yeni Türk şiirine yansımaları, onun “*Dicle” adlı şiirinde görülmektedir. “Dicle” şiiri, Anadolu'nun yenileşen Türk şiirine konu olması yolunda atılan ilk somut adımlardan biridir*” (Çalık, 2015, s. 80). Arif Nihat Asya, Yahya Kemal Beyatlı, Necip Fazıl Kısakürek gibi şairlere ilham olmuş şairlerden biri Muallim Nâcî,

şiiirlerden biri de “Dicle”dir. Belki de Dicle’nin Anadolu’dan doğup diğer diyarlarda denize dökülmesine iıçerlenen ilk şair Muallim Nâcidir:

*Acabâ Basra körfezinde ne var?
Durma git, git ki etti Hâlık-ı âb
Bahrı nehr-i revâna câ-yı karâr*

...

Necip Fazıl Kısakürek de ideal ve ideolojisinden hareketle Türk-İslam ülküsünü, bir nehrimiz olan “Sakarya”nın adıyla sembolleştirmiştir. Sakarya’yı, Tuna’nın, Nil’in, Fırat’ın, Dicle’nin bir kardeşi olarak değerlendirmiş, siyasî sınırları, gönüldeki sınırlarla genişletmiş, böylece okuyucuda psikolojik bir rahatlama hissi sağlamıştır. Gerçekte bu nehirlerin çevresinde; Türk-İslam ülküsü ve idealine bağlı, böyle bir özlemi çekenlerin olduğu bilinmektedir. Çünkü “*Her şairin, şiirini oluşturan bir ruh coğrafyası vardır*” (Aktaş; 2012, 8). Necip Fazıl gibi Türk’ün ruh kökünün bu nehirlerin akmaya devam ettiği coğrafyalarda olduğuna inanan, düşünen, duyan ve arayan siyasetçiler, sanatçılar ve şairler, muhataplarına, okuyucularına bu idealle seslenmeye devam etmektedirler. Bu şiirlerde; şairler, aynı zamanda birer, ideologdurlar. Arif Nihat Asya, Ağıt’ında tam da buna değinir:

...

*Ağla ey Tanrı Dağları’ndan
İndirilmiş Tanrım!
Şu yakın suların
Kolu neden bükülmez?
Fırat niçin, Dicle niçin, Aras niçin
Benden doğar, bana dökülmez?
Ben ki ateşle konuşurdum, selle konuşurdum
İdille Tunayla Nille konuşurdum.
“Sangaryos”u “Sakarya” yapan
“İkonyom”u “Konya” yapan
Dille konuşurdum.*

Necip Fazıl, su imgesini “*Sakarya Türküsü*” başlıklı şiirinde Türk-İslam sentezli bir bakış açısıyla kullanır” (Karabulut; 2015, 75). Aynı kanaat, yaptığı çalışmada Servet Şengül tarafından da dile getirilir: “*Necip Fazıl, Türk-İslam ülküsüne sahip bir şairdir. Onun için Sakarya bu ideali simgelemektedir. Bu mefkûrede Sakarya yalnız değildir. Şair de ona eşlik etmektedir*” (Şengül, 2011, s. 113). Yahya Kemal de “Mâverâda Söyleniş” adlı şiirinde; Asya’dan Sarı Saltukla geldiğini, Anadolu ve Balkanlara Sakarya’dan dağıldığını söyler:

*Geldikti bir zaman Sarı Saltukla Asya’dan.
Bir bir Diyâr-ı Rûm’a dağıldık Sakarya’dan*

Necip Fazıl’ın “Sakarya Türküsü”nde söylediklerine anlam ve şekil olarak uygun başka şiir örnekleri de vardır. Şair Türker Koloman bunlardan biridir:

*Dindir artık feryadı yoldaş olsun Sakarya
Hani ayağa kalkar hani yokuş çıkar ya*

...

Dicle ile Fırat'ı hem sağ hem sol tandanslı şairlerin ortak kullandıkları da olmaktadır. Şair İrfan Görgün, "Vatanım" adlı şiirinde; Sakarya, Fırat ve Dicle'ye beraber selam vermektedir:

...

*Şehitler kanını bağrına basmış Sakarya'na
Selam olsun
Urfa'da Fransız'a karşı savaşmış aşiret çocuğuna,
Sefere çıkmış kaptana
Gürül gürül akan Dicle'ne Fırat'ına*

...

Yazar Ahmet Altan, Yaşar Kemal'in ölümü üzerine yazdığı bir yazısına "Yaşar Kemal Gitti Dicle Nehri Durdu" adını vermiştir. Yazar, Dicle'nin yerine Fırat, Ceyhan, Seyhan, Asi, Çoruh veya başka bir nehrin adını kullanabilir, verebilirdi. Ancak "Dicle nehri" demiştir. Çünkü sol tandanslı, muhalif ya da protest bir yazar/şair olarak bilinen Yaşar Kemal'in edebî şahsiyetiyle en uyumlu olanı elbette "Dicle nehri"dir ve yazar da onu seçerek isabet etmiştir.

Bazı şairler/yazarlar, Dicle'yi Fırat'a göre daha narin, daha nazik ve daha nahif olarak vasıflandırır. Ancak Şair İhsan Cankurt şiirinde Dicle'nin de her zaman hırçın, dik başlı ve acımasız olduğunu ve bu şekilde aktığını vurgular:

Dicleydi dik başıyla her zaman az ötemde duran

...

İsa Tekin de "Dicle'nin Sevdası" adlı şiirinde Dicle'nin hırçın ve asi olduğunu belirterek aynı kanaati taşıdığını ifade eder:

...

*Sevda güzel sevda zor
Dicle hırçın, Dicle asi*

...

Dicle, Fırat kıyaslamaları pek çok şiirde dile getirilir. Milliyetçi-muhafazakâr veya daha genel bir ifade ile "sağcı" kesime veya cenaha mensup olanlara göre Dicle, Fırat'a oranla daha sakin, yumuşak başlı/huyly gözüdür veya görülürken "solcu" kesim veya cenaha mensup olanlar, bunun tam tersine inanır. Başka bir ifade ile milliyetçi-muhafazakâr şairlerin aksine daha a(k)si daha dışa dönük şairler, Dicle'yi kendilerine yakın bulup daha çok benimsemişlerdir. Bu yüzden solcu bir şairin, şiirinde sol yanında çağlayan bir nehir olarak nitelendirdiği Dicle'yi, diğer sol tandanslı şairler gibi daha çok referans olarak aldığı görülmektedir:

Dicleydi her zaman sol yanımda çağlayan

...

şiir, Dicle'yi anlatan, bir sinema filmi veya dizisinin konusu, ecel korkusunun hissettirdiğini, kör, katı ve acımasız duygularını ya da tam zıddı olan yeni doğmuş bir bebeğe verilen isim gibi uzun, gelecek vadeden, rahatlatıcı, ferahlatıcı, ümit verici, iç

açıcı duygu ve düşüncelere benzetildiği de görülür. Bunun gibi pek çok şiirde olduğu gibi Dicle ile ilgili çelişki, çıkmaz, paradoksları görmek mümkündür.

Bugün Türk-İslam ülküsü/mefkûresine mensup/bağlı kimseler, nasıl “Sakarya” adını, kendilerine, ideolojilerine, sanat anlayışlarına bir sembol olarak seçmiş ve belirlemiş iseler farklı veya karşı ideolojiye sahip özellikle sol tandanslı kimseler de benzer bir şekilde “Dicle” adını seçmiş, belirlemiş ve benimsemiş gözükmektedirler. Bu hususta dikkati çeken önemli bir nokta, bu nehirlerin kaynağının bugünkü sınırlarımızın içinde olması, bulunmasıdır. Hem Sakarya hem Dicle nehirlerinin sembolleşen adları etrafında oluşan edebî-estetik-siyasî ortamda; çok güzel, etkili ve başarılı eserler ortaya konulmuştur. Bu eserlerin ortaya çıkması özellikle Türk dili ve şiiri için bir kaynak teşkil etmesi bakımından önemli ve sevindiricidir. Ancak bazı başarısız hatta ilgisiz ve yeteneksiz kişiler tarafından yazılanları ve söylenenleri de vardır ki bunları, şiir olarak değerlendirmek imkânsızdır. “Sakarya” ve/ya “Dicle” metaforunu kullanmaya çalışan bu kimseleri, hiç kimse benimse(ye)mez ve kabullen(e)mez. Sırf bir görüşü, bir fikri veya aynı görüşü ya da fikri taşıdığını söylemek veya göstermek için bir tarafa mensubiyetin iddiasında olmak ve ispata çalışmak adına sözde şiirler yazarların/söyleyenlerin olduğu bilinmekte ve görülmektedir. Her milletin bazı alanlarda olduğu gibi sanatında da belli dönemlerde çeşitli zorlukları, eksiklik ve yetersizlikleri, kısırlıkları hatta başarısızlıkları görülebilir. Bu, şiir için de geçerlidir. Türk siyasetinde vatan ve millet sevgisinin önemi; buna binaen şiir ve edebiyatta ortaya konulan verimin belli bir süreliğine daralması, azalması ve kısırlaşması ayrıca bu alanda söz konusu olan samimiyetsizliğin sonucunda; “vatan-millet-Sakarya” söylemini/sloganını üretmiştir. Bu söylem, belli ölçüde hâlâ geçerliğini sürdürmekte ve kullanılmaya devam etmektedir. Gidişat, böyle devam ederse ne yazık ki benzer bir durum ve gerçeklik yine siyaset ve sanatta özellikle edebiyat ve şiirde içine düşülen sıkıntı, çıkmaz ve samimiyetsizlik sonucunda dilden düşürülmeyen kardeşlik, barış, özgürlük vb. kavramların kullanımı sonucunda; “barış-özgürlük-Dicle” söyleminin/sloganının ortaya çıkmasını engelle(ye)meyecektir.

Dicle-Cinsiyet İlişkisi

Türk şiirinde cinsiyet(i) ile ilgili en çok söz konusu edilen nehir, Dicle'dir. Çalışmamızda da görüldüğü üzere en çok örneğin bulunduğu bölüm/başlık cinsiyetle ilgili olanıdır. Türk şiirinde öteden beri deniz/su/nehir ile cinsiyet arasında birçok açıdan ilgiler kurulmuş, bulunmuştur. Kurulan bu ilgilerden biri de su/deniz/nehir ile dişlilik/kadınlık ve cinsellik arasındaki ilişkidir. Dicle ve Fırat nehirlerinin geçtiği bölgelerdeki insanların zihinlerinde çeşitli tedailer uyandırmasında taşıdıkları çeşitli özelliklerin etkili olduğu bir gerçektir. Şiirimizde Fırat nehri, Dicle nehrine oranla uzunluğu, havzasının genişliği, hırçın akışı vd. özelliklerinden dolayı eril olarak düşünülmüş ve değerlendirilmiştir. Dicle nehri ise Fırat nehrine göre daha kısa, daha derin ancak taşıdıklarının çokluğuyla daha içsel bir nehir olarak ön plana çıkmış ve çıkarılmaktadır. “*Elbette ki coğrafyanın karakteristik özellikleri üretilen edebiyatın cinsiyetini de belirleyecektir. Batılı teorisyenler roman, öykü ve şiir gibi üretilen metinlerin cinsiyetini tartışıyorlar. Bu tartışma elbette ki metinlerin çözümlemesine yeni bakış açıları getirecek ve yeni yaklaşımlar kazandıracaktır*” (Aktaş, 2012, s. 8).

Şair Özgün E. Bulut kendisiyle yapılan bir röportajda;

“*Bir şiirinde Dicle'nin ve Meriç'in kadınsı diğer nehirlerin hep erkek olduğunu söylüyorsun. Bunu neye dayandırıyorsun?*” sorusuna şu cevabı verir.

“... o dizeyi kızımın isminden, dolayısıyla kadınlardan yola çıkarak tespit ettim. Daha çok kadınlar taşıyor bu isimleri. Onlarda daha güzel duruyor. Dicle ve Meriç’in akışını düşündüm. Daha çok düz yerleri tercih etmiş, yatakları uysal bir şekilde akıyorlar. Acılarını içlerine gömmüş bir şekilde akıyorlar. Kıvrımları bile kadınsı. Nazlı ve sevecen bir görüntüleri var, ya diğerleri... Alın Fırat’ı, Munzur’u, Murat’ı. Hırçın, asi ve öfkeli. Her yıl onlarca can alıyorlar. Dağları mesken tutmuşlar ve hiç hız kesmeden yollarına devam ediyorlar. Saldırgan ve yıkıcı özellikleriyle güç ve iktidarın temsilcileri gibiler adeta. Erkek egemen toplumda erkeksi özellikleri ne kadar da çok”

Yukarıdaki alıntıda yapılan değerlendirmelere bakıldığında; Dicle ve Meriç nehirleri kadınsı özellikler taşıdığı dolayısıyla da bu adların hep kadınlara verildiğini ve onlar tarafından daha güzel taşındığı belirtilmektedir. Burada olduğu gibi öteden beri feminen yaklaşımlarla çeşitli coğrafi unsurların ele alındığı görülmekte ve bilinmektedir.

Birçok şiirde Dicle ile Fırat kardeş, hatta ikiz kardeş, arkadaşı, sevgili olarak anıldıkları gibi bir şiirde de nikâhlı bir çift, eş olarak da anıldığı görülmektedir. Sebgetullah Seydaoğlu’nun Ankara’ya siteminin söz konusu edildiği çok boyutlu mesajları içeren şiirinde Dicle ile Fırat ikiz kardeşler:

*Yıllardır akıp gidersiziz
Yollarınız yataklarınız ayrı da olsa
Mezopotamya’nın ikiz kardeşisiniz*

...

Nene Hatun ön adıyla şiirler yazan Meryem Maman da Fırat ve Dicle nehirlerinin özellikleriyle dişil ve erilliklerine dikkati çeker. Bir şiirinde; Fırat “deli ve hırçın”, Dicle, “nazlı ve güzel” olarak vasıflandırılır. Biri “genç, delikanlı” bir erkek; diğeri “nazlı ve güzel” bir genç kız olarak görülmektedir.

Toplumumuzda sevenlerin arasına girilmez. Hatta gerçekten birbirini sevenlerin kavuşmalarına yardımcı olunur. Dicle ve Fırat’ın sevgisine inananlar, bunların ayrı ayrı akmalarını değil, bir an önce kavuşmalarını isterler. Aynen şiirde olduğu gibi:

*Sen deli,
Hırçın Fırat.
Ben köyün güzeli,
Nazlı Dicle...
Kavuşsun ellerimiz
Birleştiğimiz yerde.*

daha derin ve daha farklı imgeler taşıyan bir şiirinde Hilmi Yavuz da bu iki nehrin dişillik ve erillik özelliklerine vurguda bulunur. Dahası Dicle, Fırat’ın helali, nikâhlı eşi olarak dile getirilir:

...

*yaylalar kelepçeydi asi Fırat’a
en büyük mahpushane dağlardı
ve Dicle, Fırat’ın helali*

*çoktandır akşam denen sanata
alışmış olmanın acısı
kavuşmuş olmanın hayali
...*

Adnan Durmaz, Fırat ve Dicle Şiiri'nde Dicle'nin özelliklerini daha çok kadınsı olarak bilinenlerden seçmiştir:

*Amed sokaklarına yaz akşamları
ay bendir çaldığı vakit
bir yanık uzun hava yayılır havaya
Dicle'nin saçları kadar sevdalı, uzun
bulutsu ve topraksı
çiçekli ve kederden
karişır nefeslere
ve şehir aşkı solur
keleğçiler Dicle'nin perileriyle evlidir burada
herkes susar
belki de yıldızca-perice-Diclece konuşulur
çok eski zamandan bu yana
türkü çığırnak ve dinlemek ibadettir
veKırkgöz köprüsünün üstünde
peri çocuklarıyla oynar Amed'in çocukları
...*

Adnan Durmaz, şiirine mistik ve kozmik imgeler yükleyerek devam eder, Fırat'ı yaşlı, yorgun, ezik ve sefil bir erkekle özdeşleştirirken Dicle'yi esen rüzgârda uçşan yaşmağıyla bir kadın silüetinde görür ve gösterir:

*bu Fırat'ın o sersefil ömrüdür, dinle
yaşmağı rüzgârda uçşan Dicle'nin
dağlara dağlara koşşan düşüüdür
...*

(<https://www.antoloji.com/firat-ve-dicle-2-siiri/>)

Adnan Durmaz yine aynı şiirinde Dicle ve Fırat'ın dişil ve eril özelliklerini sıralamaya devam eder:

*Kaç dilden ağladılar avuçlarıma
Kolları aydan yontulmuş Dicle
Yüreğı güneşten biçilmiş Fırat
Kaç dilden sevdiler onların yanı sıra*

Şiirin devamında şair, Fırat'ı çoban, Dicle'yi salınan bir kız/kadın olarak/edasıyla aktarır:

*Fırat bir garip çobandır dağlar içinde
Aşk patlamış çağlardan Dicle aşkına*

*Yokludur
İnsanın sevdiği Dicle gibi olmalı
Salınışı serinlik taşıyan kuş kanatları
Ayağının değdiği yer yeşermeli
Hırçınlığı deliliği çılgınlığı ve suskusu
Bereket getirmeli yer dediğin
Tanrıların eline su dökmüş Dicle
Ağlamış kaç acıya kana bulanmış*

Şükrü Erbaş, “Dicle Üstü Ay Bulanık” -Kim izin Verecek Rüzgâra- adlı şiirinde; Dicle’yi çoğu şair gibi nehrin akışıyla uygun gerçeklikte, durgun ve nazlı olarak nitelendirmiştir. Şair, sevgilisini Dicle, kendisini Kızılırmak olarak vasıflandırıp dişillik ve erillik bakımından kıyaslamaya gitmiştir:

*Sen Dicle’yi, durgun ve nazlı
Ben Kızılırmak’ı, mağrur ve geniş*

...

Dicle-Aşk İlişkisi

Klasik ve tasavvuf şiirimizde işlenen aşk anlayışında çoğunlukla cinsiyet ön plana çıkarılmamıştır. Ancak Türk şiirinin genelinde İlahî aşkın işlendiği şiirlerin dışındakilerde cinsiyet hep söz konusu edilmiştir. Türk şiirinde en çok cinsiyet söz konusu edilen insan ve hayvanların dışındaki varlıklar coğrafi unsurlar olmuştur. Bunların başında da nehirler gelir. Dicle ve Fırat nehirleri en önemlilerindendir. Çünkü Dicle ve Fırat nehirleri, birçok bakımdan olduğu gibi taşıdıklarına inanılan cinsiyetleri bakımından da ayrılmaz bir ikilidir. Biri söylenince hemen ardından diğeri de söylenir. Söylenme sıralaması çok belirgin değildir. “Dicle ve Fırat” denildiği gibi “Fırat ve Dicle” de denilmektedir. Türk dünyasında böyle ikili olarak anılan nehirler vardır. Bunların adları da bölgeleri de birbirini birçok bakımdan tamamlar niteliktedir. Amuderya-Sirideya/Seyhun-Ceyhun, Orhun-Selenga, Seyhan ve Ceyhan da bu ırmakları andıran adlarla Türkiye’deki karşılıkları gibi kullanılmaktadır. Kızılırmak, Yeşilirmak; Büyük Menderes, Küçük Menderes de ikili nehirler silsilesini oluşturmaktadırlar. Bu nehirler çoğunlukla birbirinin kardeşi, ikiz kardeşi gibi algılanırken Dicle ve Fırat da kardeş, ikiz kardeş gibi algılanmakla birlikte daha çok sevgili olarak algılanmış ve anılmışlardır. İnsanlar arasında özellikle bölge insanının nezdinde bu iki nehrin birbirlerine âşık oldukları algısı vardır ve bu algı oldukça yaygındır.

Dicle ve Fırat zaman zaman birbirine yaklaşırsa da uzunca bir mesafe ayrı ayrı akmaktadırlar. Bu uzun ayrılık, yaşanan bir aşk hikâyesini andırmaktadır. Belki de sözlü gelenekte Fırat ve Dicle’nin bitmeyen ayrılık hikâyesi dolayısıyla bir aşkı anlatmakta, ifade etmektedir. Bu hikâyeyi dinleyenlerin gönülleri bu sevgililerin ayrı kalmalarını değil, kavuşmalarını isterler. Bu istekleri, Yaratıcı’nın isteğinde olduğu gibi gerçekleşir. Böylece iki sevgili, çok uzakta da olsa birleşirler. Ancak bu kavuşmada ikisi de yok ol(muşt)ur. Kavuştuklarında ne Dicle kalmıştır ne Fırat. Adnan Durmaz’ın şiirinde de akan bambaşka bir nehirdir artık; Şattularap:

*Kavuşmak ölmekmiş aşkta
Kavuşmak yok olmakmış
Ben olmaktan çıkmakmış*

*Kavuşmak aşk olmakmış
Ummana karışmakmış
Kaç dilde konuştu Fırat u Dicle
Nice dağlar aşıp yollar geçti de
Kavuştu yana yana akarak
Başka bir derya oldu
Ne Dicle ne Fırat kaldı*

İnanışa göre aşk Mezopotamya’da ortaya çıkmıştır. Mezopotamya velud bir anne, onun doğurduğu iki kol Fırat ve Dicle... İşte aşk, Fırat ve Dicle’nin yaşadıkları bir sonsuzluktur, Adnan Durmaz’ın şiirinde:

*çölün karnını parçalayıp
çıktı yer ananın rahminden Dicle ve Fırat
Mezopotamya Mezopotamya olmazdan önce
Ne aşk vardı
Ne emek
Yaban gök evcilleşti sevdıyla
Dağ heyikledi
Ürktü kayalar
Fıskıran coşkunun dehşetiyle
Parçalandı katı bağı kıracın
höykürüp taşlar yürüdü sürü sürü yıldı yıldı
Yabanıl bir korkuyla
Dağlar ürperdi
Aşk doğdu
Mezopotamya’nın kollarında*

Aşk ayrılığa dairdir. Nasihat dinlememek ve sözden anlamamaktır. Çok uzağa göz dikmek, dönülmez yollara girmek, zorlukları büyütme ve kavuşmayı asla düşünmemektir. Türk Halk müziğinde uzun havalar/türküler de aşka, sevdaya, ayrılığa ve yokluğa dairdir. Uzun havalar, bir anlamda az sözü, uzun uzun söylemektir. Anlatılamayanı ağlayarak anlatmaya çalışmaktır, uzun havalar. Düşünmekten çok sindirmeye, hiç kimse olmasa bile kendi kendine teselli aramak, avunmaktır. Çünkü uzun havalar, kaderin, aşkın, acının, yokluğun, ayrılığın uzunluğundan, tükenmeyişiinden türemiştir. Bu yüzden Fırat’ın nağmeleri hep Dicle’nin üzerinedir:

*“Aşk, ayrılıkla başlar” dedi,
Diyarbakir’de büyüdü bir handa kör bir dilenci
Sağlam gözüyle bakarak pencereden Dicle’ye...
Sustu biraz
“Başlangıçta yar yoktur
Belki de doğma nedenidir, her insanın yâri aramak
Dicle Fırat’ı aramaya doğmuştur,
Fırat Dicle’yi...
...
sınır tanımazdı aşklar
aktı Fırat aktı Dicle*

Sonuç

Dicle, çevresini canlılar için yaşanabilir kılan nehirlerden biridir. İlk insanlardan beri Dicle'nin kenarında birçok topluluk, kendini var edebilme, yaşama imkân ve fırsatı bulmuştur. Medeniyetler, kültürler, mitolojiler, dinler, sanatlar ve edebiyatlar, bu sonsuz kaynaktan beslenmektedirler. Bunun izlerini bugün de görmek mümkündür. Dicle nehri, çevresindekilere hayat kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu, daha çok sanat, edebiyat özellikle şiirde görülmektedir. Şimdiye kadar bu kaynaktan en çok Türkler yararlanmış ve yararlanmaya devam etmektedirler.

Kaynaklar

- Aktaş, H. (2012). Disiplinlerarası ilişkiler bağlamında şiir ve coğrafya. *Studies of the Ottoman Domain*, 2 (3).
- Atasoy, E. (2019). *Kültür coğrafyası ve Etnocoğrafyanın Temelleri*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Çalık, H. (2015). Memleket kavramının modern Türk şiirine yansıyan yüzü: Dicle. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 76-90.
- Demircan, S. (2014). Süleyman Nazif'in "Dicle ve Ben" şiiri üzerine tahlil denemesi. *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 30-40.
- Dilçin, C. (1997). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Dursun, H. (2016). *Nil'den Tuna'ya Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay.
- Güngör, E. (1995). *Kültür değişmesi ve milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Karabulut, M. (2015). İmge ve Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde "Su" İmgesi". *Littera Turca Journal of Language and Literature*, 1, .65-83.
- Karahan, A. (1989). *Fuzûlî muhiti, şahsiyeti ve eserleri*. Ankara: KB Yay.
- Karakuzulu, A-Atnur, G. (2007). Kültür coğrafyası açısından bir inceleme: Tortum, Çıldır ve Tödürge (Demiryurt) gölleri *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 157-166.
- Paradigma Felsefe Sözlüğü* (2005), (haz. Ahmet Cevizci), İstanbul: Paradigma Yay.
- Şengül, S. (2011). *İmge ve üslup tercihleri bakımından Necip Fazıl ve Sezai Karakoç'u okumak*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Tuncel, M. (1994). Dicle. *İslam Ansiklopedisi* (mad. 9, 281-282), İstanbul: TDV Yay.
- Tümertekin, E.-Özgüç, N. (2015), *Beşeri coğrafya, insan-kültür-mekan*, İstanbul: Çantay Kitabevi.

Uzun, M. (1996). Fırat. *İslam Ansiklopedisi* (mad. 13, 31-34), İstanbul: TDV Yay.

Yahya Kemal Beyatlı, (1985) *Kendi Gök Kubbemiz*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.

Yıldız, M. (2011). Semavî dinlerde Dicle ve Fırat hakkındaki bilgiler ve günümüze yansıyan gerçekler. *Journal of Qafqaz University*, 39 (4/9), 51-61.

(<https://www.antoloji.com/firat-ve-dicle-1-2-siiri/>) (Erişim Tarihi: 08.11.2019)